

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2000 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2001

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2000

VILNIUS 2001

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2000

VILNIUS 2001

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Algirdas GIRININKAS

Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS

Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342

ISBN 9986-780-41-1

© Lietuvos istorijos institutas, 2001

© Straipsnių autoriai, 2001

VIRGILIJUS PUGAČIAUSKAS

VILNIAUS SAVIVALDOS INSTITUCIJOS XIX A. I PUSĖJE: ISTORINIS-TEISINIS ASPEKTAS

Nuo 1808 m. fiksuojame aktyvesnius Rusijos valdžios veiksmus siekiant galutinai pertvarkyti Vilniaus miesto valdymo struktūrą pagal imperijos miestams galiojusius įstatymus. Iki tol okupacinė valdžia integracinę politiką – unifikuojant miesto administracinę valdymo sistemą realiai įgyvendino tikrai dviejose srityse. Pirma, Vilniaus magistratas buvo įjungtas į administracinę gubernijos valdymo sistemą, tapo jam pavaldus ir taip prarado galimybę būti vieninteliu ir savarankišku miesto administratoriumi. Antra, buvo šiek tiek reorganizuota rinkimų į magistratą tvarka, pagal kurią išrinktus magistrato pareigūnus (burmistrus, tarėjus, suolininkus) tvirtino generalgubernatorius, o juos rinko 3 metams ne magistratas, bet (nuo 1804 m.) pirkliai ir cechų amatininkams atstovaujantys rinkikai. Tai stipriai apribojo savivaldos savarankiškumą, tačiau nepanaikino jos vidinės organizacijos. Savo ruožtu tokia padėtis Rusijos administracijai užtikrino miesto valdžios kontrolę, todėl nereikėjo vykdyti skubotų ir radikalių veiksmų. Tuo pat metu magistratas, kaip svarbiausia ir vienintelė miestiečių savivaldos institucija, tebesivadovavo Magdeburgo teise bei visomis Lenkijos karalių ir LDK didžiųjų kunigaikščių miestui suteiktomis privilegijomis.

Tai būtų tik vienas atsakymas į klausimą, kodėl 13 metų Rusijos valdžia delsė pertvarkyti didžiausio ir svarbiausio Lietuvos miesto valdymą. Reikia pažymėti, kad tai lėmė socialinė-politinė situacija imperijos viduje ir Rusijos politika „naujai prijungtose teritorijose“. Rusijos valdžia, spręsdama nacionalinius prijungtos LDK reikalus, tiek Lietuvos, tiek Rusijos istorikų teigimu, siekė vykdyti tolerantišką ir pragmatiską politiką, o prioritetais bent iki 1830 m. joje laikė socialinį stabilumą, vidinį ir išorinį saugumą, taip pat stengėsi kontroliuoti čia vykstančius procesus. Kita vertus, Rusijos valdžia dviejų amžių sandūroje dėl besikeičiančios politinės situacijos impe-

rijos viduje (carų ir jų vykdomos politikos kaita) ir kitų priežasčių vykdė nenuoseklią politiką buvusios kunigaikštystės miestų ir miestelių atžvilgiu: kai kurie net apskričių centrai iškart po Respublikos padalijimų prarado magdeburgines teises, vėliau, pa-
vyzdžiui, Raseiniams, Panevėžiui jos buvo gražintos, o Kaune ir Vilniuje išsilaikė magistratai.

Vilniuje, turinčiam didelio administracinio vieneto generalgubernatorystės centrinio miesto statusą, 1808 m. Vilniaus generalgubernatoriaus A. Rimskio-Korsakovo nurodymu įkurta nauja institucija – Šešianarė dūma, kuri iš magistrato perėmė miesto administracinių reikalų tvarkymą. Kaip žinoma, Rusijos miestų savivaldybių struktūrą pagal 1785 m. Jekaterinos II paskelbtą įstatymą „Malonės raštas miestams“ turėjo sudaryti miestiečių atstovų susirinkimas, bendroji miesto dūma ir jos vykdomasis padalinys – šešianarė dūma (miesto valdyba) ir magistratas. Vėliau miesto valdymą reglamentavo šio įstatymo rinkinio naujos redakcijos (1832, 1842, 1857), kuriose įstatymų leidėjai patikslino bei papildė kai kurių straipsnių nuostatas.

Kitas dalykas, ką itin svarbu pabrėžti, kad šiuose rinkiniuose, nustatančiuose miestų administracinę struktūrą, vartojami terminai „valdymas“ arba „vidinis valstybinis valdymas“, o „savivaldos“ terminas Rusijos įstatyminiuose dokumentuose ir literatūroje pradėtas vartoti tik XIX a. Be to, Rusijoje miestų valdymas tvarkytas iš viršaus, t. y. įstatymų leidėjai visų pirma atsižvelgė į valstybės interesus, o Vakarų Europoje miestiečių visuomenė savarankiškai kūrė miesto valdymo normas ir metodus¹.

Ši reforma Rusijoje turėjo tikslą galutinai suformuoti miestiečių luominį valdymą ir sudaryti galimybę visiems mieste gyvenantiems visuomenės sluoksniams, išskyrus kariškius ir valstiečius, dalyvauti miesto valdyme. Remiantis minėtu įstatymu ir jo redakcijomis bei atskirais Rusijos valdžios potvarkiais, skirtais naujai prijungtoms žemėms, Vilniaus miesto valdymas buvo tvarkomas iki naujos miestų valdymo reformos, įgyvendintos 1876 m.

Lietuvių istoriografijoje apie Vilniaus savivaldos institucijas XIX a., skirtingai nei LDK laikotarpiu, neturime specialių tyrimų. Kolektyvinėje monografijoje „Vilniaus miesto istorija“, išleistoje XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje, miesto valdymo reikalai aptariami per atskirų miestiečių sluoksnių (pirkliai, amatininkai, žydai) ir mieste gyvenančių luomų (bajorai) prizmę, išryškinant svarbiausius Rusijos valdžios įvykdytus pakeitimus².

¹ Грамота на права и выгоды городам Российской империи, Полное собрание законов Российской империи (toliau – ПСЗ), Санкт-Петербург, 1830, т. 12, № 16188, с. 359–384; Свод законов Российской империи (toliau – СЗРИ), 1832, т. 7, ч. 2, с. 232–268, 1842, т. 2, ч. 2, с. 685–746, 1857, т. 2, ч. 1; Институты самоуправления: историко-правовое исследование, Москва, 1995, с. 249, 258.

² J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, *Vilniaus miesto istorija*, Vilnius, 1968, p. 199–228.

Straipsnyje nagrinėjama magistrato ir dūmos vidinė struktūra ir kompetencija, rinkimų sistema, šių miesto valdymo institucijų savarankiškumo problema, santykiai su gubernijos valdžia, kardinaliai pasikeitus sociopolitinei situacijai, bei aiškinamasi šių pertvarkymų įtaka miestiečių luomo sociokultūrinėms transformacijoms, nulėmusioms neluominės visuomenės atsiradimą.

Prieš pradėdant tiesiogiai nagrinėti savivaldos institucijų raidą, tikslinga aptarti aplinkybes, paskatinusias Rusijos valdžią užbaigti miesto valdymo reorganizavimą. 1808 m. vasarą atvykęs į Vilnių naujasis civilinis gubernatorius Nikolajus Brusilovas gerokai nustebo nesuradęs mieste Rusijos centriniams gubernijų miestams įprastos valdymo struktūros. Todėl skubiai pateikė tarnybinį pranešimą su atitinkamais pasiūlymais generalgubernatoriui A. Rimskiui-Korsakovui. N. Brusilovas būtinybę gubernijos miestuose, tiksliau Vilniuje, Kaune ir kituose apskričių miestuose, kurių metinės pajamos buvo didesnės kaip 1000 rb, steigti dūmas motyvavo magistratų ir rotušių nesugebėjimu tvarkyti pajamas bei „teikti tikslas, savalaikes biudžetines ir ūkinės ataskaitas aukštesniajai valdžiai“. A. Rimskis-Korsakovas ilgai nesvarstęs pritarė ir nurodė N. Brusilovui tai padaryti.

Pranešimo pabaigoje aptinkame gubernatoriaus samprotavimus apie šių pertvarkymų suderinamumą su vietinėmis valdymo tradicijomis. Kodėl aukštas Rusijos valdininkas savo iniciatyva suaktualino šį reikalą lyg norėdamas užsitikrinti magistrato ir miestiečių paramą? N. Brusilovas teigė, kad asmeniškai patikrino, ar toks veiksmas neprieštaravo „šio krašto vietinėms teisėms“, todėl kreipėsi į Vilniaus magistratą. Pastarasis pranešė, anot gubernatoriaus, kad „senais laikais Vilniuje buvo taryba (rada) ir buvo tvarka“³. Išeitų, kad magistratas neprieštarauja ir netgi prilygina tarybą (gubernatoriaus pranešime dūma ir taryba pateikiami kaip sinonimai) dūmai. Ką gi turėjo omenyje magistratas?

Ši institucija Abiejų Tautų Respublikos laikais veikė kaip magistrato padalinys, tačiau laikui bėgant šis pavadinimas dėl neaiškių priežasčių buvo vis rečiau vartojamas, ir oficialiuose miesto savivaldos dokumentuose išsivyravo bendrinis magistrato terminas. Magistrato pareigūnai pritarė gubernatoriaus pasiūlytai reorganizacijai. Tai liudija sklandžiai vykę rinkimai į miesto dūmą ir magistrato administracinių funkcijų perdavimo procesas⁴. Greičiausiai tai nulėmė ne gubernatoriaus propagandinės

³ T. B a i r a š a u s k a i t ė, System rządów carskich na ziemiach litewskich do roku 1815, *Ziemie Północne Rzeczypospolitey Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772–1815, Materiały z konferencji międzynarodowej*, Warszawa-Toruń, 1996, p. 56; Civilinio gubernatoriaus N. Brusilovo 1808 07 07 raštas Vilniaus gubernijos generalgubernatoriui A. Rimskiui-Korsakovui, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – *LVA*), f. 378, Bs.1808, b. 306, l. 1–2.

⁴ Metinės ir plačiosios tarybos bei suolininkų teismo nariai, taip pat šių institucijų prisiekę raštininkai sudarydavo magistratą. A. R a g a u s k a s, *Vilniaus miestiečių valdantysis elitas XVII a. antroje pusėje (1662–1702)*, Daktaro disertacijos santrauka, Vilnius, 1999, p. 8. Pagrindiniai magistrato funkcijų persikirtimo darbai truko apie pusmetį. Pirmiausia magistratas 1808 m. liepos 29 d. suorganizavo miesto dūmos

pastangos, bet tas faktas, kad reorganizacija nesikėsino į svarbiausius valdančiojo elito interesus. Juos tokia įvykių eiga maždaug tenkino, nes ji neužkirto kelio jiems ir toliau likti miesto valdžios struktūrose. Kita vertus, aukšto valdininko dėmesys šiam iš pirmo žvilgsnio lyg ir nereikšmingam klausimui rodo, kad Rusijos administracija tuo metu stengėsi neaštrinti santykių su miesto valdančiuoju elitu ir siekė nuosaikio- mis priemonėmis vykdyti integraciją į bendrą Rusijos valstybės valdymo struktūrą. Tokia yra miesto administracinio pertvarkymo istorija.

Nagrinėjant pagrindines Vilniaus savivaldos institucijų raidos tendencijas, labai svarbu atsižvelgti į du esminius dalykus. Pirma, tyrinėtojai, analizavę Rusijos miestų valdymo raidą, pastebėjo vieną itin svarbų momentą: miestų įstatymai nebuvo nuo- sekliai įgyvendinti arba tiesiog nevykdomi⁵. Į tai dera atsižvelgti žinant, kad Vilniuje rusiškasis miestų įstatymas pradėjo realiai veikti praėjus daugiau kaip dviem dešimt- mečiams nuo jo įsigaliojimo datos. Kitaip sakant, svarbu išsiaiškinti, kaip Rusijos miestų savivaldos raidos tendencijos atsispindėjo Vilniaus miesto valdyme. Antra, kiek tolesnei savivaldos raidai įtakos turėjo ankstesnioji valdymo tradicija, kuri savo teisiniu ir ūkiniu imunitetu nuo centrinės valdžios priklausomybės labai skyrėsi nuo rusiškosios miestų valdymo sistemos.

Magistratas

Pritaikius „Malonės raštą miestams“, Vilniaus magistratas galutinai prarado iki tol turėtą miesto valdymo monopolį. Jo kompetencija iš esmės tapo susiaurinta iki teisinės institucijos, nagrinėjančios pirklių, amatininkų, miestiečių civilines ir krimi- nalines bylas. Tiesa, kai kurios administracinės funkcijos išliko. Tokios funkcijos kaip amatininkų cechų administracinė priežiūra: jų steigimas ir naikinimas, cechų meistrų amatų valdybos galvos (viršaičio) rinkimų organizavimas ir tvirtinimas ir t. t. bei užsieniečių, besiverčiančių Vilniaus mieste prekyba ir verslais, bendras administ- ravimas, buvo numatytos rusiškajame miesto įstatyme (12 ir 123 straipsniai). Tam tikra paininga cechų administravime buvo užprogramuota pačiuose įstatymuose. Ati- tinkamu straipsniu cechų pavaldumą priskyre magistrato kompetencijai, kitu

prezidento ir narių rinkimus. Vėliau, spalio–lapkričio mėn., magistratas palaipsniui dūmai perdavė ūkinius ir administracinius reikalus ir su jų tvarkymu susijusią dokumentaciją: miesto nuosavybės dokumentus ir išdą, miestiečių revizijos knygas, mokesčių mokėtojų ir skolininkų sąrašus, sutartis su miesto nuosavybės nuomininkais, registrus, archyvų bylas, įvairius protokolus ir t. t. Savo ruožtu magistratui vadovaujantis burmistras M. Borkovskis atsisakė dalies pareigūnų, t. y. raštinės darbuotojų, tarnavusių miesto ekonomijoje. Vilniaus magistrato 1808 07 01 raštas civiliniam gubernatoriui N. Brusilovui, *LVI*A, f. 458, ap. 1, b. 715, l. 15; Vilniaus magistrato 1808 10 16 raštas išdininkui Jozefui Križanovskui, ten pat, l. 119; Vilniaus magistrato 1808 11 30 raštas miesto policijai, ten pat, l. 151–152.

⁵ Н. Д и т я т и н, *Городское самоуправление в России*, Ярославль, 1877, с. 143–165; Б. Н. М и р о н о в, *Социальная история России*, Санкт-Петербург, 1999, т. 1, с. 495.

(169 straipsnis) cechų amatininkų nuostatų saugojimą ir jų vykdymo kontrolę pavedė miesto dūmai⁶. Taigi nors įstatymas skelbė, kad „cechai turi paklusti miesto magistratui“, tačiau iki 1817 m. šiuos reikalus tvarkė miesto dūma. Reikia manyti, o tai liudija abiejų institucijų oficialūs dokumentai, kad pradiniame pertvarkymo etape įstatymo neapibrėžtumai trukdė savivaldos institucijoms tiksliai vykdyti jiems pavestas funkcijas. To nepastebėjo netgi visus miesto reikalus kontroliuojanti gubernijos valdyba. Tik 1817 m. magistratui atsisakius rūpintis žydų siuvėjų cecho įkūrimo reikalais, gubernijos valdyba susigriebė ir nurodė, pasirėmusi minėtu 123 straipsniu, magistratui perimti cechų administravimą⁷.

Nuo 1822 m. nusistovėjo šiek tiek aiškesnė tvarka: magistratas naikino ir steigė cechus, sprendė įvairius meistrų ginčus ir prasižengimus, o miesto dūma svarstė visus kitus administravimo reikalus. Pastebėtina, kad cechų naikinimo, steigimo ir kitus valdymo reikalus – pakankamai sudėtingus ir reikalaujančius nemažai pastangų, magistratas tvarkė nenoriai ir aplaidžiai. Antai cechų seniūnus piktino meistrų priėmimo tvarka ir kiti akivaizdūs magistrato piktnaudžiavimai. Tik 1852 m. valdžia pagaliau pripažino, kad cechų reikalus dera priskirti dūmai⁸.

Kitos administracinės funkcijos dar kurį laiką gyvavo dėl ankstesniosios savivaldos – autonominio teisinio ir ūkinio valdymo, tradicijos ir formų gyvybingumo. Prie tokių dera priskirti dalyvavimą mokesčių administravime (akcizo surinkimas), miestiečių surašyme, vykdant socialinę veiklą – našlių ir našlaičių globą, organizuojant rinkimus į savivaldos institucijas. Oficialūs magistrato dokumentai liudija, kad pastarosios funkcijos antrajame dešimtmetyje palaipsniui buvo perduotos miesto dūmos kompetencijai⁹.

Magistrato, kaip teisminės institucijos, organizacija taip pat patyrė nemažus pokyčius. Iki 1813 m., kaip ir nepriklausomos LDK laikais, teisinę magistrato instituciją sudarė du atskirai posėdžiavę teismai: magistrato, arba burmistro, ir vaito suolininkų. Magistratui netekus pagrindinių funkcijų, personalinė nuolat dirbančių pareigūnų sudėtis nepakito, tiksliau sakant, du burmistrai ir keturi tarėjai, anksčiau tvarkę ir administracines funkcijas, dabar vykdė teisminius reikalus. Juos balsų dauguma rinko, kaip ir dūmos pareigūnus, miestiečių atstovų susirinkimas.

Magistratas tradiciškai dažniausiai nagrinėjo civilines bylas: globos, turto paveldėjimo, miesto valdžios pareigūnų reikalus. Reikia pažymėti vieną svarbią aplinkybę –

⁶ ПСЗ, т. 12, № 16188, с. 382, 369.

⁷ Vilniaus magistrato 1817 10 26 raštas Vilniaus gubernijos valdybai, LVIA, f. 458, ap. 5, b. 15, l. 11; Vilniaus gubernijos valdybos 1818 02 26 raštas Vilniaus magistratui, ten pat, l. 14–15.

⁸ J. Jurginis, V. Merkys, A. Tautavičius, min. veik., p. 201; V. Merkys, Kapitalizmo raida ir amatininkų diferenciacija Vilniaus cechuose XIX a., Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, A serija, 1963, t. 1(14), p. 116.

⁹ Vilniaus magistrato burmistro Juozapo Statkovskio 1813 08 02, 13 raštai, LVIA, f. 458, ap. 3, b. 6, l. 45–46.

magistrato teisminės funkcijos neapsiribojo vien bylų nagrinėjimu ir nuosprendžio skelbimu. Jis tvarkė reikalus, susijusius su teismų nuosprendžių vykdymu ir miestiečių, dažniausiai savivaldos pareigūnų, palikimo juridiniu tvarkymu: mieste esančio nekilnojamojo turto vertinimas ir pardavimo aukcione organizavimas, nuomos sutarčių sudarymas ir t. t. Taip pat vykdė tokius priežiūros darbus kaip atvežamų į Vilniaus miestą prekių reviziją ir mokesčių iš jų išieškojimą, kontrabandinių prekių apskaitą ir vertinimą¹⁰.

Galima teigti, kad magistratas, kaip žemiausia teismo institucija, iš dalies išlaikė turėtą teisminę autonomiją. Pagrindinis įrodymas – savarankiškai, be valdžios kišimosi, remdamasis Magdeburgo teise (iki 1840 m.) nagrinėjo bylas ir skelbė (caro vardu) nuosprendžius. Apskritis patikėtiniui (striapčiui), vykdančiam miestų ir apskričių teismų priežiūrą, įstatymas draudė dalyvauti bylų nagrinėjimo procese¹¹. Derėtų tiksliau nurodyti, kiek savarankiškai tai buvo daroma. Pagal 1832 m. miestų įstatymą civilinėse bylose magistrato sprendimai buvo neapskundžiami bylose, kai ieškiny buvo mažesnis kaip 100 rb, o kriminalinėse, kai teisiamieji nekaltinami „mirties bausme, geru vardu, prekybiniais kaltinimais“. Burmistrai privalejo siųsti atskaitas apie išnagrinėtų ir neišnagrinėtų per mėnesį bylų skaičių ir jų likutį apskritis patikėtiniui ir gubernijos prokurorui¹². Taigi miestiečiai, įvykdę stambiausius civilinius ir kriminalinius nusikaltimus, galėjo apskusti magistrato teismo sprendimą.

Vaito suolininkų teismas tebesivadovavo Magdeburgo teise ir nagrinėjo miestiečių įvykdytus kriminalinius nusikaltimus, turtinius ginčus, įvairius miesto visuomeninės tvarkos pažeidimus (dažniausiai įvairios vagystės, bėglių ir žmonių, neturinčių pasų, slėpimas, oficialių finansinių dokumentų klastojimas). Jį sudarė 12 suolininkų, tačiau realiai posėdžiavo 3–4 pareigūnai. Antai 1811 m. iki visos sudėties trūko 6 suolininkų, kurie miesto savivaldos institucijų rinkiminėje sesijoje buvo išrinkti balsų dauguma¹³. Tai buvo paskutiniai suolininkų rinkimai, nes 1813 m. lapkričio 14 d. rusų valdžia panaikino vaito suolininkų teismą ir bylas perdavė burmistro teismui¹⁴. Taigi nebeliko dar vienos savivaldos institucijos.

Šiuo įsaku rusų administracija išsprendė ir vaito likimą. Kaip žinoma, suolininkų teismui pirmininkavo vaitas, kuris LDK laikais vykdė ne tik teisines, bet ir kai kurias

¹⁰ Vilniaus magistrato 1809 03 08, 03 25 raštai, *LVA*, f. 458, ap. 3, b. 1, l. 24, 32; Vilniaus magistrato burmistro Motiejaus Borkovskio 1809 03 07 raštas miesto policijai, ten pat, l. 23; Vilniaus burmistro J. Statkovskio nekilnojamojo turto nuomos ir pardavimo dokumentai (1824–1827), ten pat, ap. 5, b. 106, l. 1–4; Vilniaus magistrato 1813 09 15 raštas, ten pat, ap. 3, b. 6, l. 28.

¹¹ *СЗПИ*, 1842, т. 2, ч. 2, № 3888, с. 683..

¹² *СЗПИ*, 1832, т. 2, ч. 2, № 1008–1009, с. 264–265; Vilniaus magistrato 1817–1818 m. ataskaitos, *LVA*, f. 458, ap. 3, b. 15, l. 3–5, 249, 256.

¹³ Vaito suolininkų teismo 1809, 1813 m. protokolai, ten pat, ap. 2, b. 219, l. 2–24, 35–42; ap. 2, b. 184, l. 1; Vilniaus miesto 1811 08 18 rinkimų į valdymo institucijas posėdžio protokolas, ten pat, f. 1199, ap. 1, b. 24, l. 10–11.

¹⁴ S. S a m a l a v i č i u s, *Vilniaus rotušė*, Vilnius, 1981, p. 25.

administracines bei reprezentacines funkcijas ir buvo laikomas aukščiausiu miesto savivaldos pareigūnu¹⁵. Po padalijimų, po truputį keičiantis miesto valdymo sistemai, šis pareigūnas prarado savo pozicijas, nes neteko svarbiausios savo administracinės funkcijos – pirmininkauti rinkiminėse magistrato sesijose. 1808 m. mirus ilgamečiam ir įtakingam vaitui Nikodemui Przemienieckiui (1740–1808), naujas dėl mums nežinomų priežasčių nebuvo išrinktas. Jo, kaip teismo pareigūno, pareigas laikinai ėjo burmistras Simonas Gietcas, o jį, reikalui esant, pavadavo burmistras Antanas Germanas¹⁶.

Miesto teisminę organizaciją pagal įstatymą turėjo sudaryti Našlaičių teismas (Sirotskij sud), kuriam vadovavo miesto prezidentas. Ši institucija, besirūpinanti pirklių, miestiečių našlių ir mažamečių našlaičių teisminių reikalų nagrinėjimu, pagal teises galias tapo prilyginta magistratui ir nebuvo jam pavaldi (magistratui atstovavo du tarėjai). Tačiau lieka neaišku, ar jis Vilniuje egzistavo. Trečiajame dešimtmetyje prie magistrato buvo įkurtas vadinamasis Taikos teismas, skirtas smulkiems prekybiniams ginčams operatyviai nagrinėti¹⁷. Taigi magistratas Rusijos valdžios laikais liko kaip luominė teisminė institucija. Tik penktajame dešimtmetyje, panaikinus kahalą, žydai tapo galutinai priskirti magistrato teismui. Nors Vakarų gubernijos miestuose 1842 m. miestų įstatymo naujoji redakcija numatė galimybę žydams užimti pareigas magistratais, tačiau Vilniuje tai daryti ir toliau buvo draudžiama¹⁸.

Prieš pradėdant nagrinėti naujosios institucijos – dūmos klausimą, būtina nors trumpai apžvelgti dar vieną svarbų aspektą – Magdeburgo teisės santykį su rusiškoju miestų įstatymu. Nagrinėdamas LDK teisės tolesnį likimą Rusijos imperijoje, Mindaugas Maksimaitis pažymėjo, kad nuolat išgaliojantys naujieji rusų įstatymai ilgainiui vietinę teisę iš vientisos sistemos pavertė tik savotiškomis išimtimis rusų teisėje¹⁹. Analogiškai įvykiai klostėsi ir su Magdeburgo teise. Reikia pabrėžti, kad Rusijos valdžia po padalijimų Lietuvos gyventojams paliko ankstesnes teises, laisves ir privilegijas, taigi ir Magdeburgo teisę bei miestui suteiktas privilegijas. Tačiau šios nuostatos praktiškai nebuvo laikytasi. Įkūrus dūmą, kuri savo veikloje privalėjo vadovautis tik Rusijos miestų teise, Magdeburgo teisė liko galioti tik magistrato teisminėje praktikoje.

Akivaizdu, kad miesto valdantysis elitas, turėjęs didelį realios savivaldos patyrimą ir tradicijas, dar keletą dešimtmečių negalėjo susitaikyti su tokiomis naujomis

¹⁵ Z. K i a u p a, Lietuvos miestų savivalda XIV–XVIII a., *Lietuvos heraldika*, Vilnius, 1998, t. 1, p. 174, 176–177.

¹⁶ N. Przemienieckis dėl nežinomų priežasčių savo pareigų nevykdė nuo 1806 m. Vilniaus vaito suolininkų teismo 1806–1807 m. protokolai, *LVA*, f. 458, ap. 2, b. 215, l. 13; b. 175, l. 2, 13; E. R i m š a, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius, 1999, p. 645.

¹⁷ Taikos teismo pareigūnų 1835 03 21 rinkimo protokolas, *LVA*, f. 937, ap. 1, b. 933, l. 86.

¹⁸ *СЗРП*, 1842, т. 2, ч. 2, № 4242, с. 743.

¹⁹ M. M a k s i m a i t i s, Lietuvių ir rusų teisės konkurencija 1837 m. vakarų gubernijų vietinių įstatymų sąvado projekte. Teisinės valstybės link, *Jurisprudencija*, Vilnius, 2000, t. 15(7), p. 52.

realijomis ar tiesiog nenorėjo jų pripažinti. Tai rodo, kad magistrato ir dūmos parei-
gūnai oficialiuose dokumentuose pasitaikius progai (ypač aktyviai tai darė iki antrojo
dešimtmečio pabaigos) primindavo Rusijos valdžios institucijoms ir pareigūnams apie
formaliai galiojančią Magdeburgo teisę ir miestui suteiktas privilegijas. Reikia pasa-
kyti, kad vietinė caro administracija, matyt, nenorėdama sukelti miestiečių nepasiten-
kinimo, stengėsi išvengti tiesaus atsakymo ir viešai neaptarinėti šios problemos. Tik
1832 m. į dūmos prezidento Jono Būkštos paklausimą dėl senųjų privilegijų veikimo
generalgubernatorius Nikolajus Dolgorukis, remdamasis caro 1832 m. rugpjūčio 23 d.
įsaku, tiesiai ir aiškiai pareiškė, kad „senųjų Vilniaus miesto privilegijų suteiktos tei-
sės ir prerogatyvos, kaip neatitinkančios bendrųjų vyriausybės nutarimų ir seniai ne-
beveikiančios, negali būti atkurtos“²⁰.

Dūma

Kaip jau minėjome, 1808 m. pirmiausia Vilniuje pradėjo veikti šešianarė dūma. Tačiau pagal 1785 m. įstatymą institucijų, turinčių rūpintis miesto „visuomeniniais reikalais ir poreikiais“, turėjo būti ne viena, bet dvi: bendroji ir šešianarė. Vilniaus miesto valdymo institucijų dokumentacijoje, aprėpiančioje šešių dešimtmečių laikotarpį, bendrosios dūmos pavadinimas nesutinkamas, tarsi jis visiškai neegzistuo-
tų. Tiesa, nevartojamas ir šešianarės dūmos pavadinimas, bet vartojamas žodis *dūma*. Lietuviškoje teisinėje literatūroje taip pat kalbama apie dviejų dūmų egzistavimą²¹. Pabandykime išsiaiškinti šią painiavą.

Iš tikrųjų minėtas 1785 m. miestų įstatymas numatė, kad miesto aukščiausią val-
džią reprezentuos bendroji dūma. Apie ją tepasakyta, kad miestiečiai turi teisę suda-
ryti bendrąją dūmą, susidedančią iš prezidento ir tarėjų. Pastaruosius galėjo rinkti po
vieną atstovą (3 m. kadencijai) miesto gyventojai, suskirstyti į 6 kategorijas. Vadina-
si, bendrąją dūmą turėjo sudaryti 6 tarėjai, posėdžiaujantys nereguliariai, tik iškilus
svarbiems miesto reikalams²². Taigi sprendžiant iš įstatymo bendroji dūma nebuvo
nuolatinė institucija, o jos vienintelė funkcija – rinkimai.

Rusų istorikai, įvairiu laiku tyrinėję miestų savivaldos klausimus, priėjo prie iš-
vados, kad bendroji dūma daugelyje Rusijos miestų nefunkcionavo, jos vietą užėmė

²⁰ Vilniaus generalgubernatoriaus N. Dolgorukio 1832 03 16 raštas Vilniaus dūmai, *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 1313, l. 5; Vilniaus dūmos prezidento T. Reizerio 1811 08 16 raštas, ten pat, f. 1199, ap. 1, b. 24, l. 7; Vilniaus miestiečių 1817 11 29 prašymas Valdančiajam senatui, ten pat, f. 378, Bs 1816, b. 50, l. 182.

²¹ M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997, p. 112; B. Galinienė, R. Stačiokas, *Vilniaus savivaldybė (Nuo seniausių laikų iki 1940 metų)*, Vilnius, 1993, p. 19–20.

²² *ИТС*, т. 12, № 16188, с. 382–383.

nuolatinė šešianarė dūma²³. Galima drąsiai sakyti, remiantis gausia savivaldos institucijų medžiaga, kad bendroji dūma Vilniuje kaip savarankiška institucija taip pat neegzistavo, tik funkcionavo jos vienintelis pareigūnas – prezidentas, vadovaujantis šešianarei dūmai. Vadinasi, šią Rusijos miestuose prigijusią praktiką rusų valdininkai pritaikė pertvarkydami Vilniaus miesto valdymo struktūrą. Paminėtoje teisinėje literatūroje teiginys apie dviejų dūmų egzistavimą šiuo atveju atsirado todėl, kad, aprašant miestų valdymą, vadovautasi tik įstatymų rinkiniais.

Išsiaiškinus dar vieną ryškų neatitikimą tarp įstatymo nuostatų ir praktikos, gerokai lengviau ieškoti atsakymo į klausimus, susijusius su naujosios institucijos funkcionavimu miesto valdymo struktūroje. Pirmiausia trumpai aptarsime dūmos organizaciją. Ją sudarė prezidentas ir 6 nariai. Juridinis, ypač faktinis, prezidento vaidmuo savivaldos struktūroje mieste buvo labai svarbus, turintis nemažas valdžios galias. Jam vadovaujant vyko rinkimai į visas savivaldos institucijas. Prezidentas vadovavo dūmos posėdžiams, jo balsas buvo lemiamas priimant atitinkamus sprendimus įstatymų rėmuose. Jam buvo numatytas beveik tris kartus didesnis atlyginimas nei dūmos tarėjams²⁴. Kita vertus, pagal pareigas jis atstovavo miestui ir miestiečiams gubernijos valdymo nuolatinėse institucijose, įvairiuose laikinuose komitetuose²⁵. Vadinasi, jo darbinių interesų sfera buvo perkelta ir už dūmos kompetencijos ribų.

Dūmai adresuotus dokumentų srautus tvarkė raštinė, kurios etatus 1808 m. sudarė 13 tarnautojų (raštinės vadovas arba sekretorius, archyvaras, protokolautojas, buhalteris, 4 raštininkai, registratorius, 3 pasiuntiniai ir sargas). Vėliau, sparčiai didėjant dokumentacijos srautui, tas skaičius didėjo²⁶. Tokia organizacinė struktūra išliko stabili ir nesikeitė iki naujojo miestų įstatymo.

Dabar išsiaiškinsime, kokias funkcijas dūma vykdė ir kiek tai darė savarankiškai. Dūmos darbo sfera apėmė daugybę visuomeninių, ūkinių, prekybinių ir finansinių miesto reikalų. Reikia pasakyti, kad dūmos funkcijas, arba „einamuosius visuomeninius reikalus“, miesto valdymo sistemoje „Malonės rašte miestams“ įstatymas reglamentavo ganėtinai abstrakčiai ir neaiškiai, konkretnės formuluotės užfiksuotos tik 1832 ir vėlesnių metų įstatymų rinkiniuose.

²³ Н. П. Ерошкин, *Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1860)*, Москва, 1985, с. 172–173, 180; В. А. Нардова, *Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в.*, Ленинград, 1984, с. 13; Н. Дитягин, *min. veik.*, p. 154, 161.

²⁴ Prezidentui iš miesto lėšų buvo numatytas 500 sidabro rublių atlyginimas, tarėjams – 180 rb. Pirmuoju Vilniaus miesto dūmos prezidentu tapo žinomas miestietis, pirmos gildijos pirklys Tomas Reizeris, ėjęs šias pareigas net tris kadencijas. Šį postą užėmė vien pirmos ir antros gildijos pirkliai. Vilniaus dūmos ir magistrato pareigūnų 1835 m. atlyginimai, *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 1981, l. 7; Vilniaus magistrato 1808 08 29 raštas Viliaus civiliniam gubernatoriui N. Brusilovui, ten pat, f. 458, ap. 1, b. 715, l. 54; Vilniaus dūmos prezidentų ir tarėjų 1808–1843 m. sąrašas, ten pat, f. 937, ap. 1, b. 1679, l. 5–8.

²⁵ *СЗРП*, 1857, т. 2, ч. 2, № 4442, с. 857–858.

²⁶ Vilniaus dūmos 1808 m. raštinės etatų sąrašas, *LVIA*, f. 937, ap. 1, b. 9, l. 2.

Visuomeniniai reikalai laikytini pagrindine, daugiausia darbų aprėpiančia veiklos sritimi. Jiems priskirtini rinkimai į savivaldos institucijas ir atskiras pareigybes, gubernijos valdžios informavimas apie miesto poreikius ir trūkumus, miestiečių luomo migracijos administravimas (įrašymas ir išbraukimas), miestiečių, pirklių ir amatininkų revizinis surašymas bei amatininkų valdybos, pirklių deputacijos priežiūra ir t. t. Antrą vietą pagal apimtį sudarė vadinamoji „prekybinės policijos“ funkcija, kuri susidėjo iš prekybinių taisyklių kūrimo ir jų vykdymo priežiūros, įvairių leidimų alaus ir degtinės darykloms, parduotuvėms, kavinėms bei dokumentų, patvirtinančių prekybinių operacijų teisėtumą išdavimo. Kad ir kaip būtų keista, ūkiniams klausimams buvo skirta mažai dėmesio – miestiečių aprūpinimo maistu ir miestui priklausiančių statinių priežiūra, miesto pajamų ir išlaidų, įvairių sutarčių administravimas, miesto biudžeto sudarymas bei prekybos skatinimas ir prekių, parduodamų mieste, kainų kontrolė.

Tvarkydama išdo reikalus, dūma privalėjo vykdyti tris užduotis: mokesčių paskirstymą užsienio amatininkams, nepriemokų išieškojimą iš gyventojų, taip pat reikalų, susijusių su miestiečių atidavimu į rekrutus, tvarkymą²⁷.

Kaip matyti iš įstatymų, dūmos kompetencija neapėpė viso miesto ir netgi miestiečių luomo, kuriam ji tiesiogiai atstovavo, reikalų. Pavyzdžiui, miesto policija buvo nepavaldi miesto valdžiai ir galėjo turėti tik savo atstovus (du tarėjus), nors atlyginimus policijos pareigūnai gaudavo iš miesto biudžeto. Analogiška situacija buvo ir Butų komisijoje, kuri turėjo rūpintis karinių dalinių apgyvendinimo mieste reikalais²⁸. Galima sakyti, kad jos veikla buvo orientuojama ir koncentruojama į tam tikras sritis – miesto finansus ir ūkį. Miestų įstatymas aiškiai nereglementavo pavaldumo santykių su gubernijos institucijomis, taip pat labai paviršutiniškai atskyrė magistrato ir dūmos funkcijas. Šios problemos turėjo išsispęsti savaime.

Gerokai komplikuočiau yra dūmos savarankiškumo problema. Nors 1785 m. miestų įstatyme buvo kalbama apie miesto savivaldą, tiksliau sakant, galime aiškiai fiksuoti tik atskirus jos elementus. Tačiau toliau įstatymų leidyba pasuko ne jų plėtimo ir tobulinimo kryptimi, bet labiau stiprino valstybinės priežiūros sistemą. Čia didelę reikšmę turėjo ir valstybinei priežiūrai atstovaujančios administracijos biurokratinė laikysena.

Turima dokumentacija rodo, kad Vilniaus valdymo pertvarkymas ir tolesnis valdymas buvo labiau paremtas ne tiek įstatymo nuostatomis, kiek administracijos potvarkiais. Šiam teiginiui pagrįsti dar kartą pasitelksime Vilniaus gubernijos civilinio gubernatoriaus N. Brusilovo raportą. Būtent, raporte užfiksuotuose siūlyimuose, iš-

²⁷ Dūma pagal 1785 m. miestų įstatymo 167 straipsnį privalėjo spęsti visuomeninės tvarkos (išskyrus policijos) palaikymo, miesto pajamų ir išlaidų, komunalinio ūkio, prekybos priežiūros klausimus ir kontroliuoti, kaip vykdomi miestų ir cechų amatininkų įstatymai. Vis dėlto akivaizdžiai trūksta tikslesnio ir išsamesnio jos kompetencijos ribų apibrėžimo. Žr. 22 nuorodą.

²⁸ Vilniaus dūmos prezidento 1809 05 01 raštas Vilniaus gubernijos valdybai, LVIA, f. 937, ap. 1, b. 39, l. 15; Vilniaus dūmos 1809 02 12, 1811 01 02–06 protokolai, ten pat, b. 38, l. 20; b. 88, l. 1–3.

dėstytuose 8 punktuose, yra aiškiai ir trumpai surašyti naujosios institucijos miesto savivaldoje veikimo principai ir jos priklausomybė nuo aukštesnių centrinės valdžios institucijų. Štai į pirmą punktą gubernatorius įrašė tokią nuostatą: „pajungti dūmą tiesiogiai gubernijos valdybai“. Beje, tokios formuluotės nesurasime minėtame įstatyme, nustatančiame dūmos pavaldumą. Be to, gubernijos valdyba kiekvienų metų pradžioje turėjo sudaryti miesto išlaidų sąmatą, išduoti specialią knygą, kurioje užfiksuotų visas pajamas ir išlaidas.

Savo ruožtu, anot autoriaus, dūma valdybai turėjo teikti mėnesines pajamų, išlaidų ir pinigų likučių ataskaitas. Maža to, dūmai buvo uždrausta spręsti išlaidų panaudojimo klausimus, nors jai palikta teisė, tarpininkaujant horodničiumi ir apskrities patikėtiniui, kreiptis su prašymu į gubernijos valdybą. Taigi N. Brusilovas nors ir remiasi atitinkamais įstatymo straipsniais, tačiau įveda naujas biurokratinės nuostatas, apribojančiančias savivaldos savarankiškos raiškos galimybes.

Gubernatorius suteikė dūmai vienintelę savarankiško sprendimo galimybę finansų srityje – esant itin svarbiam ir neatidėliotinam reikalui, savarankiškai išleisti iki 50 rb sumą. Tačiau apie tokią finansinę operaciją dūmos prezidentas turėjo kuo skubiau informuoti gubernijos valdybą ir civilinį gubernatorių. Šią finansinės sistemos kontrolės sistemą turėjo užbaigti specialus komitetas – „Ekspedicija miesto pajamoms valdyti“, turėjęs veikti prie gubernijos valdybos, tačiau išlaikomas miesto lėšomis²⁹. Šis komitetas turėjo perimti iš dūmos miesto biudžeto reikalų administravimą. Tokiu atveju dūma tegalėjo atlikti tik vykdytojos funkciją.

Akivaizdu, kad toks administracinių pertvarkymų plano miesto valdymo struktūroje įgyvendinimas buvo ne kas kita kaip visiškas dūmos pajungimas centrinės valdžios kontrolei, praktiškai nepalikant galimybės savarankiškai tvarkyti miesto reikalus, ypač finansinius. Kitaip sakant, šiuose pasiūlymuose išryškėja gubernatoriaus N. Brusilovo siekis Vilniuje ir kituose Lietuvos miestuose baigti įgyvendinti Rusijos miestų valdymo politikos pagrindines kryptis – centralizaciją, unifikaciją ir biurokratizaciją.

Išties 1808 m. pabaigos, ypač 1809 m. pirmųjų mėnesių, dūmos veiklos analizė parodė, kad reorganizavimo nuostatos buvo nuosekliai įgyvendinamos. Dūmos administracinė, finansinė, ūkinė veikla daugiausia pasireiškė aukštesnės valdžios, nuo miesto komendanto ar net besidislokuojančio mieste karinio dalinio vado iki generalgubernatoriaus įsakymų vykdymu. Tam tikslui buvo sukurta griežta biurokratinė tvarka (tiesa, ji gyvavo trumpai) – specialioje knygoje dūma privalėjo fiksuoti visus gaunamus įsakus, jų vykdymo eigą ir rezultatus³⁰.

²⁹ Žr. 3 nuorodą.

³⁰ Finansinę atskaitą apie miesto išlaidas ir pajamas dūma privalėjo pateikti gubernijos valdybai ir Iždo rūmams kiekvieną mėnesį. Vilniaus dūmos 1808 10 24 raštas Vilniaus civiliniam gubernatoriui Brusilovui, *LVI*A, f. 937, ap. 1, b. 10, l. 40; Vilniaus dūmos 1809 m. posėdžių protokoliai, ten pat, b. 38.

Paanalizuokime smulkiau dūmos savarankiškumo problemą. Susikoncentruosime daugiausia ties pagrindiniais dūmos darbais. Pirmiausia pradėsime nuo miesto visuomeninių reikalų. Viena iš svarbiausių dūmos užduočių laikytina rinkimų į miesto valdžios institucijas ir atskiras pareigybes organizavimas. Tiksliau sakan, miesto valdžią rinko miestiečių atstovų susirinkimas, o dūma tvarkė visus su šia procedūra susijusius reikalus, išskyrus pačius rinkimus. Tačiau iš tikrųjų ši laikina miestiečių suorganizuota struktūra buvo tiesioginėje dūmos administracinėje įtakoje, nes jos posėdžiams vadovavo prezidentas.

Jau sakėme, kad bendroji dūma, turėjusi pagal įstatymus rinkti pareigūnus į šešianarę dūmą, neegzistavo. Šią funkciją perėmusi iš bendrosios dūmos vykdė dar viena institucija – miestiečių atstovų bendras susirinkimas. Tai nebuvo nuolatinė institucija, nes miestų įstatyme buvo numatyta, jog ji renkasi kartą per trejus metus, kad galėtų vykdyti rinkimus ir išklausytų generalgubernatoriaus ar gubernatoriaus pranešimų³¹.

Atstovų susirinkimas Vilniuje, sprendžiant iš savivaldos dokumentacijos, realiai nevykdė jokių funkcijų, iškyrus rinkiminę (pagal ankstesnę tradiciją galime lyginti su magistrato organizuojamomis visuotinėmis rinkiminėmis sesijomis). Taigi pagal veiklos pobūdį ją tiksliausia būtų vadinti tiesiog miestiečių rinkiminiu susirinkimu. Yra žinoma, kad miestiečių rinkiminis susirinkimas Vilniuje pradėjo funkcionuoti, atrodo, tik 1813 m.³²

Dūma ir šioje srityje negalėjo veikti savarankiškai, kai buvo sprendžiami organizaciniai rinkimų reikalai. Civilinis gubernatorius arba generalgubernatorius įsakais nustatydavo rinkimų datą, tvirtino (suradę pažeidimų, anuliavo rinkimų rezultatus) išrinktus pareigūnus. Dūmai likdavo tik tiksliai vykdyti šiuos įsakus. Kalbant apie pačius rinkimus, verta pastebėti, kad gubernijos administracija nesikišo į rinkimų procesą. Miestiečiai, priklausantys rinkėjų kategorijai, galėjo laisvai, niekieno nekontroliuojami siūlyti kandidatus, po to slapto balsavimo būdu (balsų dauguma) išsirinkti pareigūnus į aukščiausius postus. Gubernijos aukščiausi valdininkai pareigūnų tvirtinimą laikė grynai biurokratiu veiksmu – tebuvo žiūrима, ar nauji išrinktieji

³¹ Miestiečių atstovų susirinkimui buvo leista turėti patalpas susirinkimams, archyvą, raštininką, antspaudą, savanoriškai surinktas lėšas ir jas naudoti savo nuožiūra. Taip pat galėjo tiesiogiai kreiptis į gubernijos administraciją. *ИТС*, т. 12, № 16188, с. 361.

³² 1808 m. pareigūnų rinkimai į savivaldos institucijas vyko pagal anksčiau nustatytą tvarką, įvestą generalgubernatoriaus Leontijaus Benigseno, pagal kurią pareigūnus naujai kadencijai rinko pirklių ir cechų amatininkų atstovai. Nuo 1811 m. prie šių rinkimų prisidėjo 36 asmenys, kurie atstovavo kitiems miestiečių sluoksniams. Tokiai rinkimų tvarkai priešinosi dūmos prezidentas, pirmos gildijos pirklys Tomas Reizeris teigdamas, kad tai prieštarauja miestui suteiktoms privilegijoms ir teisei, taip pat pažeidžia pirklių gildijos ir cechų amatininkų „prerogatyvas“. *V. P u g a č i a u s k a s*, *Vilniaus magistrato pareigūnai 1795–1808 metais, Praeities baruose*, Vilnius, 1999, p. 141; *Vilniaus miesto 1811 08 16–17 rinkiminio posėdžio protokolai, LVIA*, f. 1199, ap. 1, b. 24, l. 6–7; *Vilniaus miesto 1813 m. rinkiminio posėdžio protokolas*, ten pat, l. 19–21.

atitinka įstatymo keliamus reikalavimus. Nepavyko nustatyti nė vieno atvejo, kad pareigūnų nepatvirtindavo dėl kitokių motyvų³³.

Dūmos prezidentas, organizuodamas rinkimus, turėjo vadovautis 1785 m. miestų įstatymo nustatytais pagrindiniais miestiečių rinkimų teisės principais. Rinkimus į savivaldos institucijas reikėtų laikyti pakankamai sudėtingais dėl gausių ir painių procedūrinių veikslių. Teisę dalyvauti, balsuoti ir būti rinkiminiame susirinkime gavo miestiečiai, priklausantys miesto bendruomenei, suskirstyti į 6 grupes: 1) tikrieji miestiečiai, turintys mieste nekilnojamo turto; 2) pirkliai (įrašyti į gildijas); 3) amatininkai, priklausantys cechams; 4) užsienio pirkliai, gyvenantys Vilniuje; 5) garbės miestiečius atitinkančios grupės, t. y. piliečiai, du kartus rinkti į miesto tarybą, asmenys, turintys universitetų ir menų akademijų diplomus, tam tikro dydžio kapitalo savininkai, didmenine prekyba besiverčiantys pirkliai ir laivų savininkai; 6) visi seniai mieste gyvenantys ir nuolat amatais bei verslu užsiimantys piliečiai, turintys gyvenamąjį namą ar kitą pastatą arba žemės sklypą, pažymėtą miesto numeracija. Jie turėjo vieno sprendžiamo balso teisę.

Miestiečiams, turintiems teisę dalyvauti rinkimuose, ir kandidatams į pareigas valdžioje buvo numatytas amžiaus ir turto cenzas – ne jaunesni kaip 25 m. žmonės, turintys tam tikrą kapitalo dydį, nuo kurio mokami procentai būtų ne mažesni kaip 50 rb³⁴. Be to, jiems taikytinos etinės normos – neteistumas ir garbingas visuomeninis elgesys³⁵. Tokie tikrieji miestiečiai turėjo būti surašyti į specialią miestiečių knygą. Prieš kiekvienus rinkimus Vilniaus dūma sudarydavo bendrą tokių miestiečių sarašą³⁶.

Taigi teisę rinkti miesto valdžią: dūmos prezidentą ir narius, magistrato burmistrus ir tarėjus, du atstovus į miesto policiją pagal tokius visuomeninės padėties, turto, amžiaus reikalavimus galėjo tik labai mažai mieste gyvenančių miestiečių luomo atstovų. Dar mažiau jų dalyvavo pačiuose rinkimuose. Tai akivaizdžiai iliustruoja rinkimų protokolai. Miestiečių, galinčių balsuoti ir būti išrinktais, skaičius nesiekė šimto. Pavyzdžiui, 1829 m. rinkimuose priskaičiuojame 70, 1834 m. – tik 64, o 1856 m. jau 216 (iš jų 55 žydai pirkliai) miestiečių³⁷. Pastebėta viena įdomi tendencija – šis

³³ Būdingas pavyzdys – 1829 m. išrinktas dūmos tarėjas P. Medejus buvo nepatvirtintas paaiškėjus, kad jis įtariamas neteisėtai laikęs miesto išdo pinigų. Panašių atvejų būta ir daugiau. Vilniaus gubernijos valdybos 1830 06 30 įsakymas Vilniaus dūmai, *LVA*, f. 937, ap. 1, b. 946, l. 88–89; Vilniaus civilinio gubernatoriaus 1835 02 20 įsakymas Vilniaus dūmai, ten pat, b. 1675, l. 10.

³⁴ D. G a l i n i e n ė, R. S t a č i o k a s, min. veik., p. 19–20.

³⁵ Tiesa, 1842 m. įstatymų rinkinyje ši nuostata buvo šiek tiek sušvelninta – miestiečiams už nereikšmingus nusikaltimus leista dalyvauti rinkimuose, jeigu miesto bendruomenė pareikš jiems pasitikėjimą, taip pat numatytos tam tikros procedūrinės galimybės teisiamiems miestiečiams, *СЗПИ*, 1842, т. 3, ч. 3, кн. 2, № 324, 325, с. 60.

³⁶ Vilniaus miesto magistrato ir dūmos 1829, 1834 m. rinkiminių posėdžių protokolai, *LVA*, f. 937, ap. 1, b. 946, l. 53–55; b. 933, l. 79–80.

³⁷ Vilniaus gubernijos 1856 10 02 raštas Vilniaus dūmai, *LVA*, f. 937, ap. 1, b. 8111.

skaičius rodo tik balsuojančius už aukščiausias dūmos prezidento pareigybes. Kuo jos mažiau reikšmingos, tuo mažesnis balsuojančių skaičius. Antai už žemiausias pareigybes, pavyzdžiui, atstovus į miesto policiją, tebalnuodavo vos keletas dešimčių miestiečių³⁸.

Prie svarbiausių užduočių, be abejonės, priskirtini miesto biudžeto reikalai. Dūma turėjo teisę sudaryti miesto metinę biudžeto sąmatą pagal „įstatymuose numatytą tvarką“. Ką reiškė tokia formuluoė? Susipažinus su Vilniaus dūmos išlikusiais metiniais biudžeto planais paaiškėjo, kad išlaidų ir pajamų paskirtis ir suma turėjo būti pagrįstos miestų įstatymais arba valdžios institucijų (senato, ministerijų ir gubernijos) nurodymais, įsakais ir leidimais. Vadinasi, miesto valdžia ką nors keisti čia negalėjo. Be to, miesto biudžeto suformavimo teisingumą tikrino ir jį tvirtino gubernatorius arba generalgubernatorius. Dūma galėjo dirbti tik biudžeto ribose, o norėdama panaudoti numatytas lėšas turėjo kiekvienu atveju gauti gubernatoriaus leidimą³⁹.

Paimkime mokesčius. Dūma neturėjo teisės nustatyti mokesčių miesto gyventojams ir laisvai disponuoti miesto išdu. Mokesčius nustatinėjo vyriausybė įstatymais ar specialiais įsakais. Gautų iš mokesčių sumų panaudojimo reikalus administravo gubernijos valdžia⁴⁰. Galime drąsiai konstatuoti, kad dūma tegalėjo vykdyti vien mokesčių surinkimo funkciją. Miestų savivaldos raidai tam tikrą įtaką antrajame dešimtmetyje turėjo Rusijos valdžios aktyvios pastangos pagerinti imperijos miestų finansinę būklę, nes jų biudžetai buvo deficitiniai⁴¹. Taigi Rusijos administracijos ir taip griežta priežiūra šiuo metu dar labiau sustiprėjo.

Ypač aktyviai dūmos veikla buvo reguliuojama sprendžiant miestui priklausančios nuosavybės (namai, malūnai) nuomos klausimus. Čia gubernijos valdžia dažnai nesitenkino vien įsakymu dūmai dėl nuomos (konkurso tvarka) skelbimo, tačiau nurodydavo asmenis, kuriems reikėjo išnuomoti.

Išties valstybinė kontrolė, vykdoma gubernatoriaus, buvo plati ir apėmė praktiškai visas dūmos kompetencijai priklausančias funkcijas, ne tik pagrindines, netgi smulkius buitinius reikalus, pavyzdžiui, dūmtraukių valymas valdžiai priklausančiuose namuose ar malkų tiekimas vietinio kalėjimo reikalams⁴².

Pagaliau nurodysime dar vieną esminį dūmos kompetencijos siaurinimo ir savarankiškumo apribojimo pavyzdį – įvairius komitetus ir komisijas. Be minėtų Policijos ir Butų komitetų, administruojančių mieste atskiras veiklos sritis, centrinė valdžia

³⁸ Tarėjų rinkimų į policiją 1829 10 17 protokolais, ten pat, b. 933, l. 15.

³⁹ 1849 m. biudžeto projektas, ten pat, b. 6786, l. 1–34.

⁴⁰ Vilniaus gubernijos valdybos 1811 m. raštai Vilniaus dūmai, ten pat, b. 88, l. 8, 25.

⁴¹ Г. Я р о с л а в с к и й, *Городское самоуправление Москвы. Москва в её прошлом и настоящем*, Москва, 1912, т. 12, с. 23.

⁴² Vilniaus gubernijos valdybos 1809 01 25–30 raštai Vilniaus dūmai, *LVI A*, f. 937, ap. 1, b. 38, l. 12–15; Vilniaus gubernijos valdybos 1811 m. įsakai Vilniaus dūmai, ten pat, b. 87, l. 20–81; b. 88, l. 16.

nuolat kurdavo įvairias komisijas miestiečių mokesčių reikalams tvarkyti ir miesto biudžeto vykdymui tikrinti. Tokiais atvejais dūma tiesiogiai vykdė komisijų pageidavimus ir įsakus⁴³.

Taigi dūmą galime drąsiai apibūdinti kaip miesto valdymo instituciją, turinčią siaurą kompetenciją ir praktiškai iki minimumo apribotą veiksmų laisvę. Akivaizdu ir tai, kad dūma neturėjo potencialių jėgų ir galių deramai atstovauti ir ginti miestiečių interesus.

Prieš baigiant aptarti dūmos instituciją būtina išsiaiškinti dar vieną svarbų klausimą, susijusį su miestiečių atstovavimu. Susipažinus su XIX a. pirmosios pusės rinkimų protokolais ir išanalizavus dūmos pareigūnų formulirinius sąrašus, paaiškėjo, kad dūma buvo grynai miestiečių luominė institucija, atstovaujanti pirkliams, amatininkams ir kitiems miestiečiams, tačiau tik kaip nekilnojamojo turto savininkams⁴⁴. Šiems gyventojų sluoksniams atstovaujantys pareigūnai, daugiausia pirkliai, stengėsi ir toliau išlaikyti, apsaugoti ir puoselėti tokią siauro atstovavimo miesto valdžios institucijose tradiciją. 1816 m. buvo, ko gero, pirmas mėginimas išplėsti atstovavimą dūmoje. Iniciatorius buvo Vilniaus žydų kahalas, kuris gubernijos valdžiai pareiškė pageidavimą turėti miesto dūmoje savo atstovus motyvuodamas, kad žydai vykdo miestui skirtas prievoles.

Generalgubernatorius A. Rimskis-Korsakovas prašymą patenkino ir įsakė išrinkti du atstovus į dūmą. Šiam nutarimui ryžtingai – iki atviro konflikto pasipriešino miesto valdantysis elitas ir miestiečiai, turintys rinkimų teisę, iki tol pritarę visiems rusų valdžios pertvarkymams miesto valdymo srityje. Ypač aktyvus buvo miesto dūmos prezidentas T. Reizeris. Jis oficialiai paprašė civilinį gubernatorių Mykolą Pliaterį-Zybergą (1777–1862) anuliuoti nutarimą kaip prieštaraujantį miestui suteiktoms teisėms ir privilegijoms ir iškėlė sąlygą, kad, nepatenkinus jo prašymo, atsistatydins⁴⁵.

A. Rimskį-Korsakovą papiktino prezidento rodoma nepagarba ir nepaklusnumas, todėl jis įsakė dūmos prezidentą ir tarėjus atleisti iš pareigų, juos perduoti teismui, taip pat suorganizuoti naujus dūmos rinkimus. Tačiau naujai išrinktos dūmos prezidentas Juozapas Opitsas ir tarėjai (jos sudėtyje jau buvo du žydų atstovai) taip pat atsisakė vykdyti savo pareigas. Vilniaus miestiečiai šį kartą buvo vieningi ir atkakliai siekė apsaugoti savo turėtas išskirtines teises – kreipėsi su prašymu į Senatą, o savo

⁴³ Įvairių komisijų 1818, 1820, 1832 m. protokolai, ten pat, b. 382, l. 1–30; b. 467, l. 1–12; b. 1418, l. 5, 15–16.

⁴⁴ Formaliai galėjo dalyvauti rinkiminiame susirinkime ir atitinkamai užimti pareigas pagal įstatymą miesto bendruomenei priklausantys kitų luomų, gyvenančių mieste, atstovai, dvarininkai (mieste esančio nekilnojamojo turto savininkai). Tačiau jie nepretendavo į šias pareigas kaip neatitinkančias jų luomo padėties. Šią nuostatą Rusijos valdžia bandė aktyviau keisti įstatymais šeštajame dešimtmetyje nurodydama, kad „visi gyventojų sluoksniai, tarp jų ir dvarininkai, įrašyti į miestiečių knygą, gali dalyvauti miesto rinkiminiame susirinkime“, *СЗПИ*, 1857, т. 2, ч. 1, № 4450, с. 861.

⁴⁵ Vilniaus žydų khalo 1816 01 22 prašymas Lietuvos generalgubernatoriui A. Rimskui-Korsakovui, *LVA*, f. 378, Bs, 1816 m., b. 50, l. 1–5; Lietuvos generalgubernatoriaus A. Rimskio-Korsakovo 1816 02 07, 1817 09 12 įsakai Vilniaus gubernijos valdybai, ten pat, l. 11, 85.

atstovu išrinko T. Reizerį. Pastarasis savo ruožtu kaip dūmos prezidentas kreipėsi su oficialiu prašymu į carą. Senatas po ilgai trukusių svarstymų nurodė generalgubernatoriui atšaukti įsakymą ir įpareigojo ateityje be aukštesnės valdžios specialių nurodymų „tokių rinkimų neorganizuoti“⁴⁶. Taigi miestiečiams ir valdžios pareigūnams aktyvomis pastangomis pavyko sužlugdyti generalgubernatoriaus sumanymus ir išsaugoti turimas monopolines pozicijas. Tai bene vienintelis pavyzdys, kai miesto dūma surado potencialių galių pasipriešinti vietinės valdžios sprendimams ir apginti savo interesus.

Rusijos valdžia turėjo savų motyvų nespirtinti šio proceso, nes tik penktajame dešimtmetyje žydus pajungė miesto valdžiai. Vilniuje žydai (pirkliai ir nekilnojamojo turto savininkai) gavo teisę rinkti du atstovus į dūmą tik šeštajame dešimtmetyje, kai buvo įgyvendintas 1851 m. lapkričio 23 d. caro patvirtintas įsakas dėl žydų suskirstymo kategorijomis⁴⁷.

Išvados

1. Vilniaus miesto valdymas, palyginti su LDK laikotarpiu, pasuko priešinga kryptimi, nes buvo pagrįstas kitokia valstybės ir miestų valdymo koncepcija bei principais. Miesto institucijų įjungimas į centralizuotą ir biurokratizuotą imperijos sistemą nebeleido joms reikštis, realizuoti iniciatyvas, kylančias iš pačios miestiečių visuomenės augimo ir plėtojimosi poreikių.

2. Iš dviejų dūmų, numatytų pagal miestų įstatymą, Vilniuje veikė tik šešianarė dūma kaip sudėtinė valstybinės struktūros institucija, tačiau suformuota rinkiminiu pagrindu ir vykdomi mieste papildomas ūkines-administracines funkcijas, nustatytas joms centrinės valdžios.

3. Miesto valdymo pertvarkymą administracinėje srityje Rusijos valdžia iš esmės užbaigė pirmojo dešimtmečio pabaigoje, o teisminėje srityje reorganizacija buvo vykdoma palaipsniui, ir jos pabaiga sietina su Lietuvos Statuto ir Magdeburgo teisės panaikinimu penktojo dešimtmečio pradžioje. Iš ankstesniosios savivaldos tradicijos išliko tik tai atskiri elementai: institucijos kaip pirminės tik miestiečių luomo valdymo ir teismo struktūros, taip pat su tam tikromis išlygomis miestiečių valdantysis elitas. Nuo šeštojo dešimtmečio, kai dūmos veikloje galėjo realiai dalyvauti žydų atstovai, galime kalbėti apie platesnį mieste gyvenančių sluoksnių atstovavimą. Tačiau miesto gyventojų sąmonėje giliai iššaknijęs luomiškumas pasiliko beveik nepakitęs.

Gauta 2001 m. kovo mėn.

⁴⁶ Prašymą Senatui pasirašė apie 100 rinkimines teises turinčių miestiečių. Vilniaus miestiečių 1817 11 29 prašymas Senatui, ten pat, l. 182–183; Senato įsakas Lietuvos generalgubernatoriui A. Rimskiui-Korsakovui, ten pat, l. 344.

⁴⁷ Vilniaus miesto 1853 m. dūmos pareigūnų formuliarinis sąrašas, ten pat, f. 937, ap. 1, b. 7439, l. 59; Vilniaus gubernijos 1856 10 02 raštas Vilniaus dūmai, ten pat, b. 8110.

INSTITUTIONS OF VILNIUS SELF-GOVERNMENT IN THE FIRST HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Summary

VIRGILIJUS PUGAČIAUSKAS

In 1808 there began a reorganization of the self-government of Vilnius on the model of the centres of the provinces (*gubernias*) of the Russian Empire, the main principles of the policy of town administration being centralization, bureaucratization and unification. The *duma*, consisting of six members, took over all the functions (with the exception of those of the courts), previously exercised by the town council. Until the early 1840s the town council had been guided in its legal proceedings by the Magdeburg Law and the Lithuanian Statute and not by the laws of Russia. Of the two *dumas* (the common and the six-member ones), envisaged by the Russian law on towns, Vilnius had only one six-member *duma* as the highest institution of state power. It was formed on the basis of election and performed all the supplementary administrative and economic functions, defined by the central government.

In comparison with the times of the Grand Duchy of Lithuania, after the reform, the management of Vilnius was deprived of its genuine self-rule, based on the economic and judicial immunity. Only separate elements remained of its former organization: exceptionally as governing institutions of the burgher estate (those of merchants, guild craftsmen, and other inhabitants as owners of realty) and (with certain limitations) of the local governing burgher élite. Some representation of all the social layers of the town population in the governing institutions can be observed only since the 1850s.

Trumpai apie autorių

Virgilijus Pugačas (g. 1964 m.), humanitarinių m. daktaras (1996). Lietuvos istorijos institute dirba nuo 1989 m. XIX a. Lietuvos istorijos skyriaus mokslinis bendradarbis. Tyrinėjimų kryptis – Lietuvos miestų savivaldos raida XIX a.